

Inleiding

DE HUMANITIES EN DE NEUROLOGISCHE WENDING: NIEUWE DREIGING OF NIEUWE MOGELIJKHEDEN?

Jens De Vleminck

“We will know less and less what it means to be human”
The Book of Predictions (1980)¹

De *humanities* liggen vandaag wereldwijd onder vuur.² In tijden van economische crisis lijkt de reeds enige tijd opgang makende fascinatie voor de met de neoliberale bedrijfslogica compatibele exacte en *evidence-based* wetenschappen de relevantie van de *humanities* onder druk te zetten, ja zelfs overbodig te maken. De *humanities* worden daarbij herleid tot ‘nutteloze franjes’ die in tijden van efficiëntiedenken en eindeloze besparingen beter achterwege gelaten kunnen worden. Klokkenluiders als de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum en haar spitante pamflet *Niet voor de winst* (2011) ten spijt, kondigen intellectuelen uit uiteenlopende wetenschapsvelden niet gespeend van blakend zelfvertrouwen – of, is het *hubris*? – de dood van de *humanities* af.³

In de zomer van 2015 gaf de Amerikaanse natuur- en wiskundige Stephen Hawking op het Vlaamse televisienet Canvas zonder blikken of blozen te kennen dat de filosofie dood is. ‘Of toch bijna’, voegde zijn spraakcomputer er fijntjes aan toe. Hawking zette hiermee meteen de toon van het interview, doch hij was met deze cassante boodschap allerm minst aan zijn proefstuk toe. In de veelvuldig vertaalde bestseller *Het grote ontwerp* (2010) wordt duidelijk dat het door hem bepleitte failliet van de filosofie een rechtstreeks gevolg is van zijn opvatting dat de hedendaagse kosmologie de filosofische vragen niet enkel heeft geaccapareerd, maar dat zij ook ‘nieuwe antwoorden’ heeft op de ‘ultieme levensvragen’, zoals de ondertitel van de originele versie van het boek aangeeft.⁴ De natuurwetenschappers hebben de fakkel der wijsheid definitief van de filosofen overgenomen, zo stelt Hawking. Plato of Aristoteles zijn in de ogen van Hawking en diens acolieten dan ook hopeloos passé, overbodig gemaakt door de exponentiële vlucht van wetenschappelijke ontwikkelingen en kennis, met de

recente ontwikkelingen in de natuurwetenschap als de verleidelijke kers op de taart. Hawking heeft daarbij de ambitie om de positie van Archimedes te veroveren en zijn spade te stoten op de ultieme vaste grond van alle kennis. Hij beoogt een ‘Grand Unifying Theory’, of, zoals de titel van de in 2014 verschenen biopic over Hawking veelzeggend luidt: ‘The Theory of Everything’.⁵ Het beloftevolle programma appelleert zonder meer aan de menselijke fantasie om ooit – en liefst zo snel mogelijk – de beker van de wijsheid te kunnen drinken. In zijn boek *Waarom de wereld niet bestaat* (2014) maakt de Duitse filosoof Markus Gabriel vakkundig komaf met Hawkings project om voor eens en voor altijd door te dringen in de ultieme essentie van ‘al wat is’. In lijn met wat Edmund Husserl een ‘substructie’ zou noemen, wijst Gabriel erop dat Hawking de wereld identificeert met het universum, terwijl dit laatste slechts ‘het objectgebied’ van de natuurkunde is, aldus Gabriel.⁶

Het bij Hawking tentoongespreide wetenschappelijk triomfalisme, dat gepaard gaat met een vernietigend *dédain* ten opzichte van de filosofie – en bij uitbreiding het volledige veld van de *humanities* –, kent zijn gelijke in de alom bejubelde breinwetenschappen. Als kinderen van *the decade of the brain* kunnen we niet omheen de in media tentoongespreide alomtegenwoordige fascinatie voor brein- en neurowetenschappen. Ook in de neurowetenschappen gaat het geloof in het eigen kunnen gepaard met een misprijzen voor het project van de *humanities*. In de succesnummers *Wij zijn ons brein* (2010), de kindereditie *Jij bent je brein* (2013) en het net verschenen *Ons creatieve brein* (2016) zingt de Nederlandse hersenwetenschapper Dick Swaab de lofzang van onze hersenen als een ‘fantastische machine’.⁷ De vraag naar de hersenen, aldus Swaab, impliceert de zoektocht van de vraag naar onszelf. ‘Wij zijn ons brein’ is dus een ontologische claim en incarneert volgens Swaab de belofte dat de neurowetenschappen binnen afzienbare tijd alle menselijke raadsels kunnen oplossen. Hij steekt de minachting voor de filosofie niet onder stoelen of banken door te suggereren dat deze zich reeds meer dan tweeduizend jaar met deze zelfde problemen heeft bezig gehouden en in dat licht amper progressie heeft gemaakt. Swaab reduceert de complexiteit van de subjectiviteit, van de mens als betekenisgevend en symbolisch dier, tot de complexiteit van een objectieveerbaar brein. De redding van de onwetendheid, zo stelt Swaab, kunnen we enkel van de wetenschap verwachten. Andere *humanities* dan de filosofie delen bij Swaab eveneens in de spreekwoordelijke klappen. Zo is (fictie)literatuur volgens Swaab allerminst in staat om enig inzicht te verschaffen in onze intermenselijke relaties. Literatuur wordt dan ook onverholen als een nutteloos tijdverdrijf in de hoek gezet. Zij staat daarmee in scherp contrast met de breinstudies, die de intermenselijke relaties inzichtelijk maken vanuit de interactie tussen genetisch gedetermineerde breinen. Wat Swaab daarbij niet lijkt te vatten, is dat dergelijke poging om de *humanities* dood te verklaren het door Husserl aangeduide

‘enigma van de subjectiviteit’, inclusief de nood aan de reflectie over wat mensen beroert en ontroert, enkel groter maakt.⁸

De voorbeelden van Hawking en Swaab zouden de indruk kunnen wekken dat de klassieke tweedeling tussen de zogenaamde *Naturwissenschaften* en *Geisteswissenschaften* voorgoed is beslist in het voordeel van die eerste. Niets is echter minder waar. In het veld van de natuurwetenschappen zijn er zeker ook bescheidener posities, die wijzen op de waardevolle, complementaire rol van de *humanities*. En, in tegenstelling tot wat men uit de hierboven geëvoceerde hegemonische dreiging zou vermoeden, heeft de uitgesproken houding van mediagenieke *hardliners* als Hawking en Swaab ook bij de menswetenschappers de deur niet dichtgedaan. Zelfs integendeel. De laatste jaren is in het brede veld van de *humanities* een afgetekende tendens zichtbaar om de vertrouwde grenzen van de *humanities* te overschrijden en *joint ventures* aan te gaan met diverse exacte wetenschappen. Meer in het bijzonder is er een grote interesse in de eerder genoemde neurowetenschappen. De fascinatie is zelfs dermate wijdverbreid dat we kunnen spreken van een heuse ‘neurologische wending’ in de *humanities*.

Geruggesteund door de bij projectaanvragen verheerlijkte doelstelling van interdisciplinair onderzoek wordt de laatste jaren vanuit de *humanities* begerig gekeken naar de mogelijkheid om haar relevantie te legitimeren of om zich hernieuwd op de kaart te zetten via een kruisbestuiving met de neurowetenschappen. Nieuwe disciplines, gaande van de intussen vertrouwde neuropsychologie tot en met neuro-ethiek, neurorechten, neuro-esthetica en neurotheologie, schieten daarbij als paddenstoelen uit de grond.

De vraag die zich stelt, is of deze op het eerste gezicht appellerende, welwillende krachtenbundeling, die de veilige disciplinaire grenzen uitdaagt en verlegt, de verhoopde meerwaarde voor de eigen discipline finaal realiseert? En, of de torenhoge verwachtingen op het eind van de rit niet zullen uitlopen in een niets ontziende annexatie van de *humanities*, in een – al dan niet – restloze reductie van een pluriforme opvatting van wetenschappelijkheid tot een rigide (natuur)wetenschappelijk sciëntisme?

Een interessante testcase voor deze evolutie is het veld van de zogenaamde ‘neuropsychoanalyse’. Deze relatief jonge discipline gaat terug op de ontwikkelingen in de brein- en neurowetenschappen uit de jaren 1990 en zette zichzelf rond de eeuwwende op de wetenschappelijke kaart. Honderd jaar na *De Droomduiding* (1900), het psychoanalytische oerboek *par excellence*, leek het erop dat de psychoanalyse zichzelf een nieuw leven wou geven door een *retour à Freud* en meer bepaald de strikt neurologische Freud van het postuum (1950)

uitgegeven *Ontwerp van een psychologie* (1895). De grondleggers van de neuropsychanalyse, waaronder de Zuid-Afrikaanse neuropsycholoog Mark Solms, wijzen dan ook op de ‘natuurlijke alliantie’ tussen beide disciplines en op beloftevolle integratie van inzichten uit de neurologie met de psychoanalytische interesse in de subjectieve beleving. Ondanks het feit dat het initiële opzet is om correlaties en analogieën te vinden die de psychoanalytische metapsychologie en kliniek in verband brengen neurologische data, dreigt een reductionistische discours. Zelfs voor men er zelf acht op slaat, worden vage en oppervlakkige overeenkomsten tussen sterk uiteenlopende registers (neurologisch versus psychoanalytisch) in de neuropsychanalyse benaderd in termen van causale verbanden. Men poogt aan de reductionistische dreiging te ontsnappen via het zogenaamde *dual aspect monism* en de ‘vondst’ van de *mind-brain*, maar neemt daarbij tegelijkertijd aan dat de neurologische gegevens de ‘objectieve’ parallel vormen van de ‘subjectieve’ belevingswereld die het werkerrein van de psychoanalyse is.

Neuropsychanalytische sceptici wijzen niet enkel op het gebrek aan relevantie van de neurologie voor de psychoanalyse, zowel theoretisch als klinisch, maar wijzen in dit laatste geval zelfs op schadelijke gevolgen voor de psychoanalyse. Deze neurocritici wijzen op het gevaar van de al dan niet geëxpliciteerde belofte dat zogenaamde objectieve kennis van de hersenen het psychisch lijden van een individu zou verzachten, laat staan de existentiële zinsvragen, waaraan geen enkel subject zich kan onttrekken, finaal zou ‘oplossen’.⁹ Men kan zich dan ook afvragen of de neuropsychanalyse, vanuit het verlangen om de psychoanalyse op basis van de neurowetenschappen te legitimeren en relevant te maken, haar kritisch potentieel niet op het spel zet? Miskent ze in haar hang naar natuurwetenschappelijk *sérieux* de unieke pluraliteit en rijkdom van de subjectieve betekeniswereld niet? Waarom moet ze haar eigenheid opofferen om zich per se de illusie te verschaffen tot de wetenschappelijke mainstream te behoren?

Het zou zonder meer verkeerd zijn om uit de geëvoceerde testcase van de neuropsychanalyse af te leiden dat elke vorm van neurowetenschappelijke kruisbestuiving bij voorbaat als onvruchtbaar kan worden weggezet en dat interdisciplinaire samenwerking als dusdanig geen uitdagend nieuwe onderzoeksvragen zou kunnen generen. Als er al sprake zou zijn van een ‘neurodreiging’, is er voor de *humanities* met andere woorden niet zozeer sprake van een dreiging van buitenaf, maar een dreiging van binnenin. De al dan niet expliciete belofte van de neurowetenschap, door te kunnen dringen in de geheimen van de (subjectieve) ‘werkelijkheid, zoals ze is’, riskeert op bepaalde naar (wetenschappelijke) waardering hunkerende humane wetenschappers haar uitwerking van onvervalst sirenengezang niet te missen. De seductieve kracht

van de neurowetenschappen resulteert mogelijk in een al te gretig, onkritisch meesurfen op de golven van hun *evidence-based* overtuigingskracht en succes. De hedendaagse uitdaging voor de *humanities* lijkt er dan ook in te bestaan om, geïnformeerd door en in dialoog met de (natuur)wetenschappen, de eigen koers te blijven varen en het kritisch potentieel van pluriforme wetenschappelijkheid niet te verloochenen ten voordele van de illusie van de waarheid met de grote W.

De drie bijdragen in dit themanummer willen de mogelijkheden van de hierboven aangestipte ‘neurologische wending’ in de *humanities* kritisch tegen het licht houden. Zij vertrekken daarbij vanuit zeer diverse, specifieke uitgangsposities. Zo confronteert Marc De Kesel in de eerste bijdrage, ‘Als het brein een selfie maakt’, de vraag naar het wezen van de psychoanalyse met het in de *humanities* aanwezige, persisterende verlangen om het subject een neurologische basis te verschaffen. Met een beroep op Jacques Lacan reveleert hij het illusoire karakter van het verlangen om het door het tekort getekende subject empirisch vast te leggen. Hij houdt daarbij een pleidooi voor de psychoanalyse als wetenschap van het subject en onderstreept het kritisch potentieel van de psychoanalyse voor de wetenschap. Jan De Vos vertrekt in zijn bijdrage, ‘Kritiek in tijden van neurowetenschap’, van de blinde vlekken in vigerende kritieken, verwijzend naar onder meer het werk van Wilfrid Sellars, Ray Brassier, Jürgen Habermas en Thomas Metzinger, om uiteindelijk eveneens bij Lacan uit te komen. Kritiek in tijden van de neurowetenschap is geen kritiek van de objectiviteit op zich, zo toont De Vos aan, maar beoogt een kritiek van het moderne subject als gefundeerd in *a view from nowhere* te zijn. Henk Vandaele gooit het tenslotte in ‘De filosofie van het kijken’ over een eerder fenomenologisch georiënteerde boeg. Aanknopend bij het eerder vermelde werk van Swaab, aangevuld met dat van Victor Lamme en Jan Verplaetse, bedient Vandaele zich van de wetenschapsleer van Fichte om de metafysica van het immanente materialisme, die hij aantreft bij de zonet genoemde ‘neurofysiologische materialisten’, genadeloos te fileren. ‘Misschien is de illusie tot op zekere hoogte de noodzakelijke voorwaarde voor waarheid’, besluit Vandaele.

Noten:

1 Saramago J., *Death with Interruptions*, vert. M. Jull Costa, Florida, Harcourt, 2008.

2 Zie hiervoor: De Vleminck J. & Froeyman A., ‘Stille crisis of stilte voor de storm? Over het statuut van de *humanities* in tijden van neoliberalisme’, in: *De Uil van Minerva*, 26 (2013), p. 132-144.

3 Nussbaum M., *Niet voor de winst: Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*, vert. van Kappel R., Amsterdam, Ambo, 2011.

4 Hawking S. & Mlondinow A., *Het grote ontwerp: Een nieuwe verklaring van het Universum*, vert. F. Hendriks, Amsterdam, Bert Bakker, 2010.

- 5 Marsh J., *The Theory of Everything*, UK, Universal Pictures, 2014.
- 6 Gabriel M., *Waarom de wereld niet bestaat*, vert. Stegeman H., Amsterdam, Boom, 2014.
- 7 Swaab D., *Wij zijn ons brein: Van baarmoeder tot Alzheimer*, Amsterdam/Antwerpen, Contact, 2010; Swaab D. & Schutten J.P., *Jij bent je brein: Alles wat je wilt weten over je hersenen*, Amsterdam, Atlas/Contact, 2013; Swaab D., *Ons creatieve brein: Hoe mens en wereld elkaar maken*, Amsterdam, Atlas/Contact, 2016.
- 8 De Vleminck J., 'Does It Take Two to Tango? Dick Swaab en Herman van Praag over de ziel en/of het brein', in: *Ethische Perspectieven*, 22 (2012), p. 194-205.
- 9 Voor een overtuigend uitgewerkte kritiek van de neuropsychoanalyse: Blass R. & Carmeli Z., 'The case against neuropsychoanalysis: On fallacies underlying psychoanalysis' latest scientific trend and its negative impact on psychoanalytic discourse', in: *International Journal of Psychoanalysis*, 88 (2007), p. 19-40; Carmeli Z. & Blass R., 'The case against neuroplastic analysis: A further illustration of the irrelevance of neuroscience to psychoanalysis through a critique of Doidge's *The Brain that Changes Itself*', in: *International Journal of Psychoanalysis*, 94 (2013), p. 391-410; Blass R. & Carmeli Z., 'Further evidence for the case against neuropsychoanalysis: How Yovell, Solms, and Fotopoulou's response to our critique confirms the irrelevance and harmfulness to psychoanalysis of the contemporary neuroscientific trend', in: *International Journal of Psychoanalysis*, 96 (2015), p. 1555-1573.